

David Štrmelj

Novi prilozi proučavanju kaštela Sv. Mihovila na otoku Ugljanu

David Štrmelj
Vjekoslava Maštrovića 19
HR - 23 000 Zadar

Pregledni članak
Review paper
Primljen / Received: 31. 10. 2014.
Prihvaćen / Accepted: 1. 7. 2015.
UDK: 904:725.96](497.5Ugljan)“653“
725.96(497.5Ugljan)

The fort of St Michael on the island of Ugljan, situated on the exceptionally advantageous strategic site of the hill bearing the same name, had a significant role with regard to the control of the maritime section of the Zadar commune throughout its history. Although the same site must have been occupied by a fort already in the late antiquity, the present-day fort is very significant because it represents a relatively rare and a reasonably well preserved monument of medieval fortification architecture in the region. The main aim of this article is to publish the new visual material in order to contribute to our knowledge about the fort before it was damaged in the bombing during the Second World War and to point to the sources which have become available to the scholarship thanks to technological developments.

Keywords: Zadar, island of Ugljan, fort of St Michael, fortifications

Utvrda ili Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu jedan je od rijetkih sačuvanih spomenika srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture u neposrednoj okolici Zadra, te je kao takav već odavna pobudio zanimanje stručnjaka.¹ Nažalost, već dulje vrijeme utvrda je prepuštena propadanju te joj je prijeko potrebna konzervatorska intervencija. Osim zuba vremena, događaj koji je znatno utjecao na izgled, tj. degradaciju kompleksa tvrđave jest savezničko bombardiranje 1944. godine, kada je u potpunosti srušena crkvice Sv. Mihovila te je oštećen perimetar bedema, uključujući i donjon koji je neposredno poslije rata miniran te tako u potpunosti uništen.² Zbog navedenih događaja, svaki likovni ili fotografski prilog koji nam omogućava rekonstrukciju predratnog izgleda kaštela postaje izrazito dragocjen.

Nedavno je talijanski institut *Cinecittà Luce* objelodanio niz fotografija te ondašnjih filmskih novosti koje pokrivaju Zadar i okolice u međuratnom te u periodu Drugoga svjetskog rata.³ Jedan od navedenih filmskih žurnala prikazuje dolazak Giuseppea Bastianinija, prvog guvernera okupirane Dalmacije u Zadar. Leteći hidrozrakoplovom iznad Dugog otoka te otoka Iža i Ugljana, stotinjak metara sjeverno od kaštela, tog 13. lipnja 1941. filmska ekipa koja je pratila Bastianinija zabilježila je snimkom utvrdu (sl. 1, 2). Ova krat-

ka sekvencija (trajanja svega 3 sekunde) jedinstven je prikaz kaštela iz zraka prije bombardiranja te jedna od najstarijih zračnih fotografija utvrde uopće.

Na snimci se mogu uočiti danas nepostojeća kruništa koja se ritmički nižu u pravilnu razmaku čitavim potezom bedema (sl. 1, 2). Osim već oštećena donjona, vidljivo je da kruništa nema niti na zapadnim kulama koje su flankirale, danas zazidani zapadni prolaz.

Spomenute kule na svojem vrhu nose (čini se betonske) zidove u formi ograde, dok nešto viša, sjeverna kula na sebi ima nekakvu omanju građevinu u svojem sjeveroistočnom uglu.

Starije geografske karte regije koje, među ostalim, prikazuju otok Ugljan ponekad imaju stilizirano naslikan kaštel.⁴

U pravilu se radi o trima kulama (od kojih je jedna nešto viša) povezanim bedemom između kojih se nazire krov samostana, te tako razmjerno dobro dočaravaju izgled utvrde gledane iz daljine. Tako na Paganovoj karti nastaloj oko 1530 godine vidimo da obje zapadne kule na sebi imaju kruništa, dok donjon ima piramidalni krov. Na Garsoganijevoj skici iz 1610. sve tri kule prikazane su s kruništem bez krova kao i na starijoj grafiji Zadra Conrada von Grüneberga iz 1486.⁵ Na kopiji nešto preciznije Faventinijeve

1. Zračni snimak utvrde Sv. Mihovila, 13. lipanj 1941. (izvor: <http://www.archivioluce.com/archivio/jsp/schede/videoPlayer.jsp?tipologia=&id=&physDoc=19652&db=cinematograficoCINEGIORNALI&findIt=false§ion=/>, pristupljeno 26. veljače 2014).

Aerial shot of the fort of St Michael, 13 June 1941

2. Zračni snimak utvrde Sv. Mihovila, 13. lipanj 1941.

Aerial shot of the fort of St Michael, 13 June 1941

karte iz 1721. možemo vidjeti zvonik samostana, konture svih kula s nešto višim donjonom, koji kao i kule na sebi nosi kruništa; dakle možemo zaključiti da su sve kule u nekom periodu imale ove defenzivne elemente.⁶

Spomenimo i neke lošije i dosta općenitije skice utvrde poput one na Lučićevoj karti iz 1668., Reisovoj karti zadarskih otoka iz 1526. te Scolarijevoj karti Istre, Kvarnera i Sjeverne Dalmacije u kojima je kaštel shematiziran do neprepoznatljivosti te kao takove nemaju veliku vrijednost kao povijesni izvor.⁷

Danas je južna kula u svojoj visini potpuno ravna te više nema traga ondašnjem ogradnom zidu, kao niti otvoru (nužniku?) koji se nalazio ispod njena vanjskog, sjevernog ugla. Izvidom terena uočena je promjena u načinu gradnje otprilike u razini otvora sa snimke. Na sjevernoj kuli poslije rata nadograđena je betonska prostorija koja je poništila prethodne izgradnje.

Možda najveća vrijednost ove snimke jest u tome što se naziru realni odnosi među građevinama na utvrđenju, a to se ponajviše odnosi na donjon koji se vidi u čitavoj svojoj veličini.⁸ Kao što se može zaključiti iz Brunellijeve fotografije glavne kule iz 1913. godine (jedine sačuvane predratne fotografije same tvrđave) te Driolijeve skice (sl. 4), vidljivo je da se donjon već tada počeo rasipati prema istoku. I na ovoj snimci, kao i na Brunellijevoj fotografiji, nazire se na kuli ulaz te prozori, dok se pojedine rupe za grede podova vide samo na fotografiji s početka stoljeća.

Iz pojedinih opisa s kraja 19. stoljeća te ponajviše zahvaljujući dokumentima koje je objelodanio I. Petricioli moguće je stvoriti dojam kako je izgledala unutrašnjost ovog tornja; naime, krajem 14. stoljeća sklopljen je ugovor između zadarskih plemića te majstora Grgura i Bilše Bilšića.⁹ Potonji su povisili kulu, izgradili svod i terasu nad njim te napravili tri poda popločena opekama. Ugovor također spominje izgradnju kruništa i piramidalnog krova nad terasom, zatim drvenih vrata, prozora, nužnika s dvama otvorima te zapovjednikove sobe s drvenim pokućstvom. Ukratko, čini se da je donjon od 14. stoljeća osim obrambene funkcije imao i ulogu stana zapovjednika, skladišta te zatvora.¹⁰

Na snimci se također uočava zaravnat plato s južne strane utvrde koji se otvara odmah pri ulasku u utvrdu

3. Salghetti-Driolijev crtež utvrde, pogled s jugoistoka (izvor: IVO PETRICIOLI /bilj. 1, 1997-98./, 350)

Salghetti-Drioli's sketch of the fort, view from the southeast

kroz prolaz otvoren u istočnom bedemu, nakon zazida- vanja glavnog ulaza, a bio je omeđen bedemom i poviše- nom platformom na kojoj je stajala crkva. Izvidom terena uočeno je da se ravni plato uvelike reducirao, vjerojatno nasipavanjem materijala nastala u bombardiranju. Na

4. Salghetti-Driolijev crtež utvrde, pogled sa zapada (izvor: IVO PETRICIOLI /bilj. 1, 1997-98./, 350)

Salghetti-Drioli's sketch of the fort, view from the west

sjevernoj strani kaštela, na snimci uočavaju se konture ruševnih zgrada analogne ostacima koji se i danas mogu vidjeti na tom mjestu. Bez arheoloških iskapanja teško je reći pripadaju li temelji zvoniku crkve spomenutu u pisanim izvorima i Faventinijevoj karti, cisterni, kućama za posadu spomenutima u ispravama ili nekim građevinama druge namjene.

Prošlost utvrde Sv. Mihovila usko je vezana uz istoimeni samostan (u ispravama poznat kao *Sancti Michaelis de monte*) koji se nalazio unutar njenih zidina. Čini se da je ovaj samostan, koji se prvi put u izvorima spominje krajem 11. stoljeća, izrastao u samostalnu benediktinsku opatiju iz okrilja vjerojatno najznačajnijega zadarskog samostana Sv. Krševana, te da je unatoč svojoj skromnoj veličini imao neproporcionalnu važnost budući da je posjedovao razmjerno mnogo zemlje.¹¹ Od samostanskog kompleksa preostala je do bombardiranja samo manja jednobrodna crkva, pravokutna tlocrta (13 x 6 metara) s polukružnom apsidom i omanjim zvonikom u obliku pročelja.¹²

Ukratko, čini se da crkvicu možemo svrstati među obitelj ruralnih gotičkih crkava zadarskog područja, no s obzirom na to da samostan na tom mjestu egzistira već nekoliko stoljeća, moguće je da je ranija crkva u jednom trenu obnovljena u gotičkom stilu.¹³

Osim na literarnom opisu C. F. Bianchija i L. Benevenija, naše poznavanje ove sakralne građevine uvelike počiva na skicama zadarskog slikara Franje Salghettija-Driolija (sl. 3, 4). Tako znamo da se pod zvonikom nalazio manji prozor prelomljena luka, ispod kojega je stajao portal s gotičkom lunetom te ukrašenim arhitravom s dvama grbovima nadvišenim mitrom.¹⁴

Na spomenutoj zrakoplovnoj snimci mogu se nazreti glavni elementi spomenutoga crkvenog pročelja (sl. 1, 2) te se može primijetiti da su zapadna vrata i prozor, vidljivi na Driolijevoj skici, zazidani. Čini se da nedostaje krov koji crkva još ima na Driolijevim skicama.¹⁵

Iako zračna snimka s početka četrdesetih godina XX. stoljeća u svojem fokusu ima kaštel svega tri sekunde, moguće je poslužiti se njome kao vrelom pri poznavanju sta-

5. Unutrašnjost utvrde s pogledom prema donjonu (izvor: VITALIANO BRUNELLI, 1913., 459)

The interior of the fort with the view towards the donjon

nja utvrde prije bombardiranja. Snimka nam objelodanjuje odnose među kulama, donjon u punom volumenu, stanje bedema i zapadnih kula, izgled crkvice i originalnu organizaciju fortifikacijskog prostora.

Nadamo se da će ovaj maleni prilog pomoći pri konzervaciji utvrde, koja joj je prijeko potrebna. Također bi na ovom mjestu željeli ukazati na potrebu za arheološkim iskopanjima, budući da samo ona mogu dati konkretne odgovore na brojna pitanja koja se postavljaju u vezi s vremenom nastanka i organizacijom prostora u utvrdi.

Utvrda Sv. Mihovila, smještena na 250 metara visoku istoimenom brdu, imala je centralnu ulogu u srednjovjekovnoj povijesti otoka Ugljana, a time posredno i zadarske komune. Skromni arheološki ostaci iz kasne antike, a

možda čak i protopovijesnog perioda svjedoče o strateškoj važnosti ovog položaja kao dominantne točke koja je kontrolirala središnji plodonosan ravničarski plato otoka te pristup uvalama na zapadnoj obali. Kaštel ima još veću kulturno-povijesnu važnost kada ostatke fortifikacijske arhitekture stavimo u kontekst uže zadarske regije, gdje je Mihovil praktički jedina sačuvana komunalna utvrda razvijenoga srednjeg vijeka. Ovaj rad ukazuje i na mogućnosti koje pruža razvoj novih tehnologija – u ovom slučaju radi se o otvorenoj bazi podataka jedne strane institucije. Nadamo se da će se drugi istraživači povesti ovim primjerom, budući da arhiv Cinecittà Luce sadrži nekoliko zanimljivih snimaka i fotografija Zadra i okolice prije bombardiranja.

Bilješke

- ¹ Danas već postoji razmjerno bogata literatura o kaštelu; o pretpovijesnom stratumu na mjestu današnje utvrde konzultirati: ŠIME BATOVIĆ, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6 (1973.) 5-165, 87, 80, 78. O kasnoantičkoj fazi: ZLATKO GUNJAČA, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali*, 22 (1986.), 124-134, 124-134, ili NIKOLA JAKŠIĆ, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(15) (1989.), 95-101. Utvrdom se u prošlom stoljeću ponajviše bavio IVO PETRICIOLI, Tri srednjovjekovna dokumenta o radovima u kaštelu Sv. Mihovila na Ugljanu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26(13), (1987.) 156-177; IVO PETRICIOLI, Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadrana, *Biogradski zbornik, 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 381-396; IVO PETRICIOLI, Kaštel Sv. Mihovila na Ugljanu u crtežima Franje Salghetti-Driolija, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, (1997/1998.), 343-354. Svakako valja konzultirati noviji članak Sofije Sorić gdje se na jednom mjestu mogu naći skupljeni i prevedeni svi povijesni izvori te literatura vezana za utvrdu; SOFIJA SORIĆ, Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu, *Ars Adriatica*, 2 (2012), 85-96.
- ² IVO PETRICIOLI (bilj. 1, 1987.), 166.
- ³ Sve navedene fotografije i filmovi mogu se pronaći na internetskim stranicama instituta (<http://www.archivioluce.com/archivio/#n>, te na servisu YouTube Zara - L'arrivo del primo Governatore della Dalmazia S. E. Bastianini, pristupljeno 15. 8. 2015.) Osim navedenih filmskih novosti zbirka instituta sadrži fotografije rimske kamene plastike vjerojatno iz okolice Nina i Zadra.
- ⁴ JOSIP FARIČIĆ, Povijesne karte, *Toponimija otoka Ugljana*, (ur. V. Skračić) Zadar, 2007., 287-315, 287-313.
- ⁵ IVO PETRICIOLI (bilj. 1, 1989.), 145-156.
- ⁶ KRISTIJAN JURAN, Zemljišni posjed zadarskih dominikanaca na otoku Ugljanu, *Toponimija otoka Ugljana*, (ur. V. Skračić), Zadar, 2007., 75-101, 92.
- ⁷ JOSIP FARIČIĆ (bilj. 4), 289, 291, 293, 294.
- ⁸ Okvirnih dimenzija 8.5 x 7 metara.
- ⁹ IVO PETRICIOLI (bilj. 1, 1987.), 166, 168.
- ¹⁰ SOFIJA SORIĆ (bilj. 1.), 91.
- ¹¹ SOFIJA SORIĆ (bilj. 1.), 85-86.
- ¹² SOFIJA SORIĆ (bilj. 1.), 92.
- ¹³ SOFIJA SORIĆ (bilj. 1.), 92.
- ¹⁴ SOFIJA SORIĆ (bilj. 1.), 91-93.
- ¹⁵ IVO PETRICIOLI (bilj. 1, 1997./1998.), 348-351.

Summary

New Contribution to the Study of the Fort of St Michael on the Island of Ugljan

The fort of St Michael on the island of Ugljan is the most important example of medieval fortification architecture in the region of Zadar. Unfortunately, the fort was badly damaged during the Second World War and its pre-war appearance is known only from written descriptions, the sketches of the painter Franjo Salghetti-Drioli and two early twentieth-century photos. This article presents new evidence about the appearance of the fort before it was bombed. A short film of 13 June 1941 and published by the Italian institute *Cinecittà Luce*

contains an aerial shot of the fort. This short sequence reveals the now lost architectural elements: the fort's donjon, the church of St. Michael and the perimeter walls but also a number of details such as embrasures. It appears that the church, the *donjon* and western towers started to deteriorate even before the actual bombing and that the space between the walls, the *donjon* and the church was levelled with rubble after the war; this action altered the spatial relations between the original architectural structures.